

İLETİŞİMBİLİMDE NİTELİKSEL-KURAL ARAŞTIRMALARI

Doç. Dr. Akın ERGÜDEN*

İletişimbilimin «geleneksel» yaklaşımı pozitif doğabilimleri örnek alan «NİCELİKSEL-NEDENSEL-YASAYA BAĞLI» araştırmalardır. İletişimbilimde bu tür araştırmaların önemi yadsınmaz. Ancak bu tür araştırmalar dışında, ama bu tür araştırmalara göre öncelik taşıyıcı nitelikte olan «NİTELİKSEL-UZLAŞIMA-BAĞLI-KURAL» araştırmaları iletişimbilime henüz girmemiştir. İletişim sadece simgeleştirilmiş bilginin nedensel yasalara göre iletişim tarafları arasında alışverişi olarak görülemez. İletişim daha da önemli olarak, simgeleştirilmiş bilginin belli normatif-konvansiyonel kurallara göre, iletişim tarafları arasında karşılıklı iletimidir de. Bir iletişim birimi olan dil-edimleri geleneksel gramer düzeyi ile dilsel ve dilsel olmayan toplumsal normlar düzeyi arasında bir yerde etkinlik gösterirler. Bu anlamda bir dil kuramı, bir iletişim kuramının, bir iletişim kuramı da bir eylem kuramının bir parçasıdır. Zira, insanın dili, konuşması ve iletişimi kurala bağlı eylemlerdir.

GİRİŞ

Bir başka yazımda şu tezleri savunmuştum: 1) Çağdaş iletişim toplumunda plüralizm hem kaçınılmazdır hem de iyidir: 2) Çoğulcu toplumun en fazla ihtiyaç duyduğu iletişimbilim araştırmaları

(*) ÖDTÜ, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

karşılıklı anlaşma ve işbirliğine yönelik olanlardır: 3) Çağımızda moda olan iletişim araştırmaları karşılıklı işbirliği ve anlaşmaya yönelik olanlar değil ikna edici (**persuasive**) iletişim araştırmalarıdır: 4) Demokratik-plüralist bir toplumun iletişimbilimcileri ikna etmeye yönelik niceliksel-nedensel araştırmalar yanında, karşılıklı anlaşma ve işbirliğine yönelik niteliksel-kural araştırmalarına önem verdikleri oranda, plüralist bir toplumun doğal olarak kendi içinde taşıdığı anarşi ve kaos eğilimleri önleyici ve böylece iletişimin toplumun tutkallı olma temel işlevini yerine getirici çözüm yollarını geliştirebilirler (1).

Bu yazımda yukarıdaki tezlerin geçerli olduğunu varsayıp önce kısaca «**NİCELİKSEL-NEDENSEL-YASAYA BAĞLI**» iletişimbilim araştırmalarının kuramsal çıkış noktaları ve demokratik plüralist bir toplumdaki sınırlı işlevleri üzerinde durmak istiyorum. Daha sonra bu yazının asıl konusunu teşkil eden «**NİTELİKSEL-KONSENSÜSE BAĞLI KURAL**» araştırmalarının kuramsal temellerini ve özelliklerini inceleyeceğim. Son olarak da bu tür araştırmaların ne gibi kuramsal ve uygulamalı biçimler alabileceği konusunda bazı ön düşüncelerimi belirteceğim.

I

İletişimsel ya da başka, tüm insan davranışlarının mekanistik-deterministik fizik yasalarına göre oluştuğu İngiliz filozof Thomas Hobbes'a kadar giden bir görüşten kaynaklanır (2). Ampirizmin kurucusu David Hume ve çağdaş psikologlardan B. F. Skinner de buna benzer görüşü savunanlar arasındadır (3). Bu görüşün temel varsayımı insan davranışlarının eylem (**action**) değil sadece tepki (**reaction**) olduğudur. İnsan davranışları böylece ya «etki-tepki» ya da «etki-organizma-tepki» modelleri çerçevesinde görülür. Her iki durumda da insan edimini nihai biçimde belirleyen faktör tepkidir. İnsan bu anlamda, iletişim gerçekliğine etkin olarak katılan ve bu gerçekliği oluşturan bir varlık olarak değil, davranışları kendi dışındaki etkenler tarafından belirlenip yönlendirilen, fizikteki nedensellik yasasına göre «hareket» ettirilen edilgen bir varlık olarak algılanır.

(1) Akın Ergüden, «Çağdaş İletişim Felsefesi ve Sorunları», Kurgu: Açık Öğretim Fakültesi İletişim Bilimleri Dergisi, (1990), 6, s. 60-80.

(2) Thomas Hobbes, *Leviathan*, (Oxford: Oxford University Press, 1962).

(3) D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, ed. D.A. Selbi - Elgge (Oxford: 1973), B.F. Skinner, *Verbal Behavior* (New-York: 1957).

Niceliksel-Nedensel-Yasaya-Bağlı iletişimbilim araştırmalarının diğerk temel varsayımları da Fransız filozofu Descartes'dan kaynaklanan ve daha sonra Pozitivizm Őemsiyesi altında toplanan benzer g6rüşlerin «doğru bilgi» ve «bilim» anlayışlarından gelir (4). Kartezyen bilgi teorisi «bilen özne» ile «bilinen nesne» karşıtlığını varsayar. Böylece XIX. Yüzyılda moda olan «Bilgi Kuramı»nın (Erkenntnistheorie, Theorie de la connaissance, Theory of Knowledge) ilk tohumları XVII. Yüzyılda Descartes tarafından atıldı. Descartes'ın sorunu ortaya koyuş biçimi şöyledir: Kendi içinde var olan bir özne (res cogitans), kendisi dışında var olan nesnelere (res extensa) nasıl bilebilir, onlarla nasıl iletişim kurabilir? Böyle bir özne-nesne karşıtlığıyla ortaya konulduğunda bilgi kuramı şu sonuçları içerir: Önce, dünyadan, doğal-kültürel-tarihsel ortamından soyutlanmış özne kendisini bir nesne olarak diğerk nesnelere arasından ayırıp «apaçık» bir biçimde bilebilir. Yani bir yanda algı, rasyonel sezgi ve apaçık önermeleri matematiksel olarak nesnelleştirme yetisi dışında tüm öznel koşullardan soyutlanmış bir özne vardır; Diğerk yanda da salt dışsallık biçiminde, 3-boyutlu mekan çerçevesinde varsayılan bir nesne. Bu bilgi teorisinin doğa bilimleri ve daha sonra XX. Yüzyılda sosyalbilimler için doğurduğu sonuç bilimin gerçekliği monolitik bir bilgiyle, nesnel bir biçimde bilebileceği inancıdır (5).

Objektivist bilgi ve bilim anlayışının yanında, Kartezyen felsefe «doğru bilgi»yi öznenin zorunlu ve dolayısıyla şüphe götürmez olgular konusundaki mutlak ve kesin bilgisiyle özdeşleştirir. Descartes'ın «doğruluk» (Vérité, Wahrheit, Truth) kavramı böylece bilgiyi, kesinliği ve bilimsel bilgiyi matematiksel apaçıklıkla özdeşleştirir (6).

XIX. Yüzyıl Pozitivizmi ve XX. Yüzyıl Neo-pozitivizmi ile Mantıksal-Pozitivizm, yukarıda incelediğimiz varsayımlar üzerinde kurdukları bilim anlayışı ile, çağdaş iletişimbilimin niceliksel-nedensel-yasaya-bağlı araştırmaları için gerekli zemini oluşturmuşlardır. Uzun bir tarihe ve çok değışik biçimlere sahip olan Pozitivizm, yukarıda incelenen varsayımlar dışında Ampirizmin ve Rasyonelizmin

(4) Rene Descartes, Selected Writings, Selected and ed. P.T. Geach (Edinburgh: 1954), T.W. Adorno vb. The Positivist Dispute in German Sociology (London: 1977).

(5) Hans G. Gadamer, Truth and Method (London: 1981), s. 59-60, 212, 411-414.

(6) Ibid., s. 59-60.

değişik yönlerini de içine aldığından çok karmaşık bir yapıya sahiptir. Jürgen Habermas, bir kitabında Pozitivizmin kuramsal ilkele-
rini Auguste Comte'a dayanarak şöyle özetler (7):

1. «Her tür bilgi kendini, entersübjektiviteyi garanti eden sistemli gözlemin duyu kesinliği aracılığıyla tanıtmalıdır». (le réel)
2. «Bilimsel bilginin güvenilirliği metod birliği ile sağlanabilir». (Metodolojik kesinlik, la certitude).
3. «Bilginin kesinliği ancak yasa benzeri hipotezlerin çıkarımını olanaklı kılan güçlü kuramların oluşturulmasıyla sağlanabilir». (le prectis)
4. «Bilimsel bilgi teknik açısından kullanılabilir olmalıdır... Doğa-
nın ve toplumun denetim altında tutulabilmesi bilinçsiz olarak sürekli ampirik araştırma yapmakla değil, rasyonalist ilkenin hakimiyetiyle, yani kuramların geliştirilmesi ve birleştirilmesiyle sağlanabilir». (l'utilite).
- 5 «Bilimsel bilgi, temelde henüz tamamlanmamış ve görecedir (relative).

Comte'la başlayan Pozitivizmin bu ilkeleri zaman içinde ufak tefek değişikliklere uğramış, düşünüre ve yere göre bazı ilkeler ötekilerden daha az ya da çok önemli olmuştur. Ancak XX. Yüzyılın Neo-pozitivist bilim anlayışı şu üç temel ilkeyi her zaman korumuştur (8):

- 1, Farklı bilimsel araştırma konularının tek bilimsel metod yoluyla incelenmesi. (Metodolojik Monizm).
2. Bütün bilimler için örnek bilimsel metod doğa bilimleri ve özellikle matematiksel fizik metodudur. (İndirgeyicilik görüşü).
3. Bilimin özü nedensel açıklamadır. Bu da tek tek olguların genelliği varsayılan doğa yasaları altında toplanmasıyla olur. (Yasa kategorisine dayanan açıklama «explanation» görüşü).

Neo-Pozitivizmin bu ilkeleri toplumbilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi iletişimbilimde de hakim niceliksel-nedensel-yasaya-bağlı araştırmaların temelini oluşturur. Kendisini en somut biçim-

(7) Jürgen Habermas, Knowledge and Human Interest, tr. J. Shapiro (Boston: 1971), s. 74-77.

(8) G.H. vonWright, Explanation and Understanding, (London: 1971) s. 4.

de Hempel'in «Kapsayıcı Yasa Modeli»nde (Covering Law Model) (9) gösteren bu bilimsel yaklaşım Amerika Birleşik Devletlerinde 1950-75 arası kurulan İletişimbilim Fakültelerinin yüksek lisans ve doktora araştırmalarının paradigmatik bilimsel çerçevesini oluşturmuştur. Bu çeyrek yüzyıllık zaman süresi içinde iletişim fakülteleri bünyelerinde kalan hümanist, «anlamaya» (Verstehen, understanding) önem veren bilim adamlarını birer birer dışlayarak bunların yerine doğabilimlerindeki benzer açıklamayı bilimsel metodla özdeşleştiren psikolog ve sosyologlar aldılar. Bu ilk aşamada böylece «İletişim Sanatları» olan bölüm ve fakülte adları «İletişim Bilimleri» olarak değiştirildi. Ama iş bununla da kalmadı. Özellikle 1970'lerin başından itibaren bu satırların yazarının da yakından tanık olduğu üzere, Amerikan üniversitelerindeki iletişimbilim araştırmaları «güdümlü iletişimbilim araştırmaları» olarak adlandırılabilir bir ikinci aşamaya girdi. Bu trajik gelişmede üniversitedeki iletişimbilim araştırmaları tüketime yönelik büyük şirketlerin amaçları doğrultusunda «objektiflik» adına yönlendirilmek istenmiştir. Örneğin bir Coca Cola şirketi bir araştırma biriminde şu zımni hedefe yönelik araştırmaları destekler: En fazla Coca Colayı nasıl satabiliriz? Bu hedefe yönelik araştırmaların bulguları doğrultusunda bir televizyon şirketi, Coca Cola reklamları alabilmek için bir başka araştırma birimine şu hedefe yönelik araştırma projeleri «ısmarlar»: Çocuklar en fazla hangi TV programlarından hoşlanırlar? «Bilimsel» bulguların «çocukların en fazla falanca şiddet içerikli TV programlarından hoşlandığını» ortaya çıkardığını varsayalım. Sonuç: TV şirketleri Coca Cola reklamlarını çocuklara yönelik programların ve özellikle şiddet içerikli çizgi fizmlerin arasına sıkıştıracaklardır. Binlerce örneğini gösterebileceğimiz, ilk bakışta masum, bilimsel amaçlı görünen bu tür araştırma projeleri paradoksal bir biçimde güdümlü iletişimbilimin, iletişim teknolojisinin ve bunların arkasındaki güçlerin hizmetinde birer araş haline gelir. Artık bilim, Heidegger'in 1950'lerde öngördüğü gibi salt araştırma (research) olmuştur (10). Habermas'ın deyişle «yaşama-dünyasının (Lebenswelt, lifeworld) medyalaştırılması» artık «yaşama-dünyasının sömürgeleştirilmesi» olmuştur(11). Bu bağlamda plüralist demokratik sistemin bize aksini vaat etme-

(9) C. G. Hempel, *Aspects of Scientific Explanation*, (New-York: 1965) s.333. vd.

(10) Martin Heidegger, «The Age of World View», *Measure*, (1951) C. 1-2. s.

(11) J. Habermas, *The Theory of Communicative Action* (New-York: 1984), cilt II, s. 277.

sine rağmen, bizdeki güncel «ekonomik serbesti» tartışmalarına nazire yaparcasına, bilim, ideoloji, teknoloji ve propaganda birbirine karışır.

Sonuç olarak diyebilirim ki, yukarıda incelediğim pozitivist bilim anlayışını benimseyen niceliksel-nedensel-yasaya-bağlı iletişimbilim araştırmaları, saptırılmamış biçimleriyle çağımızın iletişimle ilgili pratik sorunlarına çözüm bulmada önemli rol oynarlar. Bu önemli rolleri bir başka yazıda belirtmiştir (12). Ancak bu roller pozitivist bilim anlayışının doğasından kaynaklanan nedenlerden dolayı (II. bölüme bkz.) kullanımında dikkate alınması gereken birçok paradokslu ve hatta tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Bu tür araştırmaların sınırları ve tehlikelerinin farkında olmak, özellikle bizim gibi iletişimbilimi A.B.D.'deki biçimiyle ithal etme arzu ve hevesinde olan ülkelerin iletişimbilimcileri açısından çok önemlidir. Pozitivist bilim anlayışı «nesnellik», «değer yargılarından arınmışlık» kisvesi altında yaşama-dünyamızı sınırlı zaman-yer kesitlerinin anlamlarını belirlediği tek boyutlu gösterge-sistemleri içine belli bir mantık anlayışında yardımıyla hapseder. Bunun sonucunda bilim paradoksal bir biçimde anlamayı ve açıklamayı amaçladığı sıradan dünyamızdan ve dilimizden uzaklaşır ve ona yabancılaşır. Bu nedenle, özellikle sosyalbilimler söz konusu olduğunda, «değer yargılarından arındırılmış» bilim mitosundan ve saplantısından kurtulmamız gerekir. Ancak bu da yetmez. Norbert Wiener'in kaynağını hatırlayamadığım bir yazısında çok güzel ifade ettiği gibi: Gitgide yapaylaşan bir dünyada yaşayabilmemiz için bilim adamları olarak insanın doğasını ve bu doğadan kaynaklanan amaçlarını anlamamız gerekir. İnsanın kendisi bilimin konusu olunca, bilimin gerçek doğasını anlama sorusu bizi kaçınılmaz olarak «anlama bilimine» (*science of understanding*) götürür. Yazımın II. bölümünde bu tür anlama biliminin iletişimbilimlere yansımaları sonucu ortaya çıkan niteliksel-konsensüse-bağlı-kural araştırmalarının felsefi temellerini ve özelliklerini inceleyeceğim.

II

İletişim bir müzakere, katılım ve ortak karar verme süreci olarak düşünüldüğünde, bu sürece, iletişime katılanların üzerinde uzlaşma (*consensus*) sağladıkları kuralların belirlediği dil eylemleri

(12) A. Ergüden, not 1'de a.g.m., s. 66-69.

olarak bakabiliriz. Bu açıdan bakıldığında iletişimin temel ögesi onun kurala bağlılığı olarak belirir. İletişim sürecini kurala bağlı bir sistem olarak görmek ise, bir toplum içindeki farklı ve hatta birbirine karşıt görüşteki birey ve grupların belli kurallar üzerinde konsensüs sağlayarak iletişimi nasıl sağlayabileceklerini araştırmayı zorunlu kılar. İşte bu tür araştırmalara NİTELİKSEL-UZLAŞMA-BAĞLI-KURAL araştırmaları (kısaca N-2 araştırmaları) adı verilebilir. İletişimbilimde N-2 araştırmaları çağdaş plüralist toplumlarda en çok gereksinme duyulan ancak ne yazık ki pek fazla önemsenmeyen bir araştırma türüdür. Bu gereksinmenin kaynağı şudur: En az iki kişi tarafından başlatılıp karşılıklı anlaşma ve işbirliği niyetiyle sürdürülen bir iletişim doğası icabı tarafların belli iletişim kuralları üzerinde konsensüse varmalarını gerekli kılar. Bu tür bir iletişim sürecini anlamak ve açıklamak ise NİCELİKSEL-NE-DENSEL-YASAYA-BAĞLI (kısaca N-1) araştırma paradigmasıyla yapılamaz. Çünkü artık araştırmamanın görevi iletişim süreci içinde ilgili tarafların üzerinde zımnî veya açık olarak konsensüs sağlayacakları kuralları incelemektir. O halde kural nedir? İletişimbilimle ne ilgisi vardır?

Kural konusundaki felsefi görüşler Aristoteles ve Kant'a kadar uzanır. Ancak iletişim açısından kuralla ilgili görüşlerin ilk örneklerini XX. Yüzyılda G. Herbert Mead ve Kenneth Burke gibi düşünürlerde görebiliriz. Bu düşünürler insanın toplum içindeki günlük, sıradan eylemleri sırasında karşılaştığı durumlar ve sorunlar üzerinde düşünmüşler ve insanın bu durum ve sorunlar karşısında yapması gereken seçimler (tepkiler değil) üzerinde durmuşlardır. Örneğin Burke insan eylemlerinin simgesel ve etik yönünü vurgulamak amacıyla «eylem» ve «hareket» (action ve motion) kavramlarını birbirinden ayırır (13). Burke'e göre eylem, insan türünün belirgin özelliğidir: İnsan simgesel eylemde bulunan hayvandır. İnsan konuşabilir, talepte bulunabilir, akıl yürütebilir ve ikna edilebilir. Bunun yanında sadece nesnelere ve hayvanlar hareket edebilir ya da hareket ettirilebilir. Bir başka deyişle eylem kişilik içerir. Bu da seçim yapabilmeyi gerektirir. Şu ya da bu durum karşısında «evet» veya «hayır» diyebilmek etik bir karar vermeyi de içerebilir. «Hareket» kavramı etik değildir; yalnızca insan eylemi etikdir (14).

(13) Kenneth Burke, *The Rhetoric of Religion*, (Boston: 1961) s. 40-41.

(14) *Ibid.*

Ancak XX. yüzyıl başındaki kurala ilgili görüşler oldukça yüzeysel ve kısmi kalmıştır. Kural üzerine gerçek bir ilginin başlanğıç noktası Ludwig Wittgenstein'in *Philosophical Investigations* adlı kitabının, ölümünden sonra 1953'de yayımlanması olmuştur(15). Felsefede olduğu kadar dilbilim ve diğer insanbilimlerde devrimci görüşlere yol açan bu yapıtın ardından, Wittgenstein sonrası kural görüşleri Austin, Ryle, Winch, Toulmin, Searle gibi Anglo-Sakson ve Gadamer, Habermas, Apel gibi Alman filozoflar tarafından değişik açılardan geliştirilmiştir (16). Özetle bu felsefeciler bize kural yaklaşımının önemini şöyle açıklıyorlar: İnsan davranışlarının belli bir kısmı nedensellik çerçevesinde «etki-tepki» ya da «etki-organizma-tepki» modelleri çerçevesinde açıklanabilir. Ancak çoğu insan eylemleri alternatif yollar arasında yapılan ve değer yargıları taşıyan etik seçimlerdir. Bu tür insan davranışları fizik yasalara bağlı «hareket» değil, günlük iletişim dili içinde somutlaşan kurallara bağlı «dil-edimleri»dir (speech acts). Bu nedenle tüm insan davranışlarını fizik kanunu türünden mekanistik ve deterministik yaklaşımlar yoluyla açıklamak yetersizdir. Bu söylediklerimizi Wittgenstein'dan bir örnekle açalım.

Wittgenstein yukarıda belirttiğimiz yapıtında üçlü bir ayırım yapar: Deyim (expreslon): Dil-oyunu (language-game): Yaşama-biçimi (form of life) (17). Wittgenstein'a göre bir deyim (bir sözcük veya bir tümce) anlamını belli bir dil-oyunu bağlamında yani bu dil-oyunu içindeki işlevi sayesinde kazanır. Dil-oyunu ya da Wittgenstein sonrası felsefecilerin deyişiyle «dil-edimi» kavramını Wittgenstein'ın kendi verdiği örneklerle şöyle açıklayabiliriz:

- Bir şeyi belirtme, o şeyin boyutlarını ölçme;
- Bir şeyin betimlenmesinden yola çıkarak (çiziminden) o şeyi yeniden yapmak;
- Bir olayı anlatmak;
- Bir olay hakkında yorum yapmak;
- Bir hipotez oluşturup sınamak;

(15) Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, (New-York: 1968).

(16) Bu felsefecilerin görüşleri için bkz. M.J. Shapiro, *Language and Political Understanding* (London: 1961), R.J. Bernstein, *Beyond Objectivism and Relativism*, (Philadelphia: 1983).

(17) L. Wittgenstein, *Philosophical investigations*, in *passim*.

- Bir deneyin bulgularını tablo ve diyagramlar biçiminde sunmak;
- Bir tiyatro oyununda rol almak;
- Şarkı söylemek;
- Bilmece çözmek;
- Şaka yapmak, bir fıkra anlatmak;
- Bir aritmetik problemi çözmek;
- Bir dilden diğesine çeviri yapmak;
- Soru sormak, teşekkür etmek, lanet okumak, birisini karşılamak, dua etmek (18).

Yukarıda dil-edimi örneklerinden anlaşılacağı üzere dar anlamda alındığında «dil» dışına çıkan edimlerin de dil-oyunları sayıldığı görülür. O halde dil-edimleri en geniş anlamda «dâl» ile birşeyler yapmak oluyor. Austin'in tanımıyla dil-aktı «sözcüklerle eylemde bulunmaktır» (19). Tekrar Wittgenstein'a göre, dilsel anlamını işte bu yukarıdaki ve benzeri etkinlikler bağlamında, dil oyunları içinde, kurala bağlı kullanımlarından alır. Herhangi bir deyim, bu tür dil edimlerinin herhangi birisi içinde kullanılabilir ve bu kullanıma göre de, değişen davranışsal eylemler doğurur. Herhangi bir deyimın doğuracağı davranışsal tepkileri, o deyimın içinde kullanıldığı dil-ediminin bağlamı (context) belirler. Bu bağlamdan soyutlanırsa deyim anlamını yitirir ve Wittgenstein'in deyişle bir güdültüden, boşa dönen bir çarktan başka bir şey olamaz.

Wittgenstein'a göre dil-edimleri de kendilerini içine alan «yaşama biçimleri» **Forms of life, Lebensformen**) bağlamında değerlendirilmelidir. Deyimlerin anlamlarını yani standart kullanımlarını belirleyen dil edimlerinin kendileri de daha geniş bir sistem olan yaşama biçimlerinin bir parçasıdır ve bunlar tarafından belirlenir. Yaşama biçimleri kavramı çok tartışmalı ve çetrefil felsefi sorunlar içeren bir kavramdır (20). Toulmin bu kavramı, iletişimi de içine alan insan davranışlarının temeli olan kurala bağlı davranışlar bağlamında şöyle açıklar:

(18) *Ibid.*, par. 23.

(19) J. L. Austin, *How to do Thing With Words* (Oxford: 1962), s. 15-16.

(20) Ekz. J.F. Hunter, «Forms of Life in Wittgenstein's Philosophical Investigations», *American Philosophical Quarterly*, cilt 5, (1968) s. 233-243.

- 1) İnsan davranışlarının anlamını belirleyen yaşam biçimleri entellektüel idealler değil pratik etkinliklerdir.
- 2) Yaşama biçimleriyle anlatılmak istenen şey doğadaki değişmez evren düzeni değil, pek çok açıdan bakılabilen kültürel bir değişkendir (21).

Toulmin'in bu sözlerini «kurala bağlı-yasaya bağlı» ayırımı çerçevesinde biraz açalım. Örneğin bir elmanın düşüşünü bir doğa-

bilim yasasıyla ($\frac{1}{2}gt^2$) açıkladığımızda, bu açıklamanın arkasında

bir doğabilim teorisi yani Newton'un fiziği vardır. Fizik olguları açıklarken Newton fiziğini ya da bir başka kuramı biz bilim adamı olarak seçip kullanırız. Bir bilim adamı olarak, evrenselliği varsayılan formları, kuramları olgulara bakışında uygulam, yani empoze ederim. Kurala bağlı insan davranışları söz konusu olduğunda durum bundan farklıdır. Bilim adamı olarak burada insan davranışları üzerine bilimsel çözümleme aracı olarak ideallığı ve evrenselliği varsayılan form veya teoriler empoze etmeyiz. O halde ne yaparız? Yaptığımız şey belli davranışlara bakıp bu davranışlar arasında hakim olduğunu gördüğümüz genel tarzları, öğeleri bulup çıkarmaktır. Belli davranış tarzlarını, değişik davranış biçimlerini bir bebekte, bir yetişkin insanda, bir geri zekalıda «anlaşılabilir» olarak kabul ederiz. Çünkü bu davranış biçimlerinin bu tiplerde değişik güdü ve isteklerin, kültürel alışkanlık veya zihinsel becerilerin ifadesi olarak ortaya çıktığını görürüz. Ancak bundan sonradır ki, bu tür davranışlarla bilinen belli davranış tarzlarına arasında ilişki kurarız (22).

O halde insan davranışlarının anlaşılması ve açıklanması fizik olguların davranışlarını üzerine empoze edilen idealleştirilmiş açıklama biçimleriyle değil, bu davranışların değişik yer ve zaman içinde «doğal ve anlaşılabilir» olmasını sağlayıcı, kültüre, dile göre değişen kurallar aracılığıyla yapılır. Bir başka deyişle, insanın kendi seçimi ve değerlendirmeleriyle ilgili davranışlar (buna doğal olarak iletişim davranışları da girer) söz konusu olduğunda kurala-bağlı ve yasaya-bağlı davranışlar ayırımının yapılması gerekir. Kurala

(20) Stephen Toulmin, «Concepts and Explanation of Human Behavior», T. Mischel (ed) *Human Action* (New-York: 1969) içinde, s. 88.

(22) *Ibid.*, s. 100.

bağlı davranışların belirgin özelliği ilgili kuralların **normatif** gücünden kaynaklanır. İletişimle ilgili veya ilgisiz, toplumsal ve kültürel bir seçim veya değerlendirme söz konusu olduğunda, insan bu değerlendirmeyi ve seçimi yaparken bir kuraldan saptığının bilincinde olduğu zaman o kuralın vicdanı üzerindeki normatif gücünü hisseder. Yani kural bu kişiye davranışını düzeltmesini buyurur. Hal-

1

buki örneğin bir elemanın – gt^2 ye gre düşmesi durumunda böyle

2

bir kural-yasa ayırımı söz konusu olamaz (23).

Ancak insan davranışlarının anlaşılması ve açıklanmasında temel olan kurallar insan davranışlarını, Wittgenstein'in deyiimiyle «uzaktan idare etmezler» (24). Bir kural «bir yol işareti gibidir- Bir yol işareti bize ne tarafa gitmemiz gerektiğini kesin olarak gösterir mi?» (25). Tabii ki göstermez! Kurallar yol işaretleri gibi bize seçebileceğimiz alternatif yolları gösterirler. Ama her yol işareti gibi her kural da yanlış yorumlanabilir. Bu nedenle bir kural da bir yol işareti gibi ancak **uygulama tekniğini** bilen birisine yardımcı olabilir. Bu anlamda hiçbir kural kendi kullanımlarını bütün ayrıntılarıyla dikte edemez. Yine bu anlamda dil bir kurallar bütünü olarak önceden belirlenmiş değişmez bir kalkülüs olarak düşünülemez. Böyle anlaşıldığında «kurula-bağlılık» örneğin Chomsky'de olduğu gibi (26) dilin sabit, doğuştan gelen kuralları tarafından bağlanmak değil, tam aksine dilin kendisini mümkün kılan kurula bağlılıktır. Anlam açıklamaları, yani sözcüklerin kullanımını belirleyen normlardır kurallar. Ancak, bu anlam açıklamaları, içinde oluştukları dil edimleri ve yaşam biçimlerine göre pek çok değişik şekiller alırlar. Bunu bir sözlükteki anlam açıklamalarına benzetebiliriz. Hiçbir sözlük bir sözcüğün tanımını yani kullanma biçimlerini bütün ayrıntılarıyla veremez. Bizim sözlükten yararlanabilmemiz için o dil konusunda pek çok şey bilmemiz, diğer bir deyişle uygulama tekniğini bilmemiz gerekir. Bu anlamda kurallar pratik yoluyla yavaş yavaş, pratiğin öngördüğü değişikliklere bağlı olarak hem öğrenilen hem de yapılan şeyler olarak gelişir ve belirginleşir.

Bu söylediklerimiz iletişim kuralları için de geçerlidir. İletişim kuralları da dil kuralları gibi önceden belirlenmiş kalkülüs aksi-

(23) Ibid., s. 87.

(24) L. Wittgenstein, *The Blue and Brown Book* (New-York: 1965), s. 14

(25) Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, par. 85.

(26) Noam Chomsky, *Rules and Representations*, (New-York: 1980), s. 89-140.

yomlarından farklı bir statüdedir. Birisi size gelip «bana iletişimi öğretirmisiniz?» derse bu şahsın sizden iletişim etkinliğinin anlam ve sürecini oluşturan normatif kuralları istediğini bilirsiniz. Ama bu kişiye önceden belirlenmiş kalkülüs kitabına benzer kurallar toplamını bir reçete gibi verebilirmisiniz? Size birinin gelip «bana satranç öğretirmisiniz?» dediğini düşünün. Ne istediğini biliyorsunuz. Ama vereceğiniz kurallar içinde örneğin «belli bir karede aynı zamanda iki taş birden bulunmaz» kuralı yer alacak mıdır? Biz iletişimi de dil gibi belli ortamlar içinde öğrenir ve öğretiriz. İletişimbiliminin evrensel kurallarını bir kitap içinde toplasak ve bunları ezberlesek bile, bu durum yabancı bir dili öğrenmek için bir sözlüğü ezberlemeye kalkmaya benzer. Wittgenstein'ci anlamda iletişim kurallarını İngiliz hukukundaki (Common Law) pratiğin üzerine kurulmuş kurallar sistemine benzetebiliriz. Buna karşılık, Roma Hukuk sistemini örnek alan hukuk sistemlerinde (örneğin Türk hukukunda) kurallar hierarşik bir biçimde önceden yapıлып yazılı şekle getirilmiştir. Roma hukukunda kurallar, pratikten önce ve bu pratiği tanımlayıcı ve belirleyici dedüktif bir sistem olarak kendi içlerinde kapalı biçimde vardır (Chomsky'nin kural görüşünü de Roma hukuk sistemine benzetebiliriz). İngiliz hukukunda kurallar pratiğin üzerine, pratikle diyalektik bir ilişki sonucunda oluşup gelişir. Ancak bu demek değildir ki, kurallar her özel durum için farklıdır veya her dava söz konusu olduğunda yeniden yaratılır. Tam aksine bu sistemde dayandırıldıkları durum ve etkinliklerden aldıkları için diğer sistemlerden daha kalıcı ve tutarlıdır. Wittgenstein'in deyiimiyle burada kurallar uzaktan idare etmezler.

Özetle, iletişim kuralları iletişim sürecini önceden belirleyen sabit kalkülüs formülleri değil, yaşanan denenen, kendi içinde geçerliğini kendisi oluşturan dinamik sistemlerdir. İkinci olarak, iletişim sürecine katılanların bu kurallar konusunda «doğru» uygulama tekniğine sahip olması gerekir. İletişim kurallarının uygulanması konusunda benim «İletişim Döngüsü» (27) olarak adlandırdığım bu olguyu kısaca şöyle açıklayabiliriz: Bir iletişim sürecine katılanlar bu sürecin kurallarını doğru uygulama tekniğine sahip olmalıdırlar. En geniş anlamda bu koşul iletişime katılanların, bu iletişimin kurucu ve düzenleyici kuralları üzerinde belli bir konsensüs düzeyine ulaşması gerektiğini söyler. Döngüyü bir başka bi-

(27) Literatürde «Hermeneütik Döngü» veya «Anlama Döngüsü» olarak bilinen bu olgu için bkz. Bernstein'in yukarıda not. 6 daki yapıtı, s. 131-139.

çimde ifade etmek istersek diyebiliriz ki, bu kurallar, iletişime katılanların ortak simgesel tarzlar geliştirebilmesinin bir ön koşuludur. En basit mantık kuralları çerçevesinde kısır döngü görünümümü veren bu iki önerme, pozitivist bilim anlayışının kısıtlamalarından arındırıldığında, iletişim olgusunu anlamının temel ilkesini oluşturur.

Bu kısımda niteliksel-kural araştırmalarının Wittgenstein'ci bağlamda felsefi temelleri, iletişim olgusu çerçevesinde incelenmiştir. Yazımın geri kalan kısmında kural tanımı ve kural kavramının mantıksal ve yapısal özellikleri üzerinde durmak istiyorum.

III

Gidon Gottlieb kuralı «seçim yapabilme ölçütü» olarak tanımlar (28). Bu tanımı hem oldukça geniş kapsamlı ve hem de yukarıda vurguladığım insanın seçim ve değerlendirme yapabilme yetisini çok güzel ifade ettiği için seçtim. Bu genel tanım çerçevesinde Gottlieb bir kuralın yapısal öğelerini şöyle sıralar (29):

1. Kuralın uygulanabileceği durumları belirtir işaret.
2. Kuralın buyruğu altında yapılması gereken, yapılabilir veya yapılamaz olan eylemi belirtir işaret.
3. Kuralın izin verdiği, gerekli gördüğü ya da yasakladığı çıkarımları (inference) belirtir işaret.
4. Önermenin gerçekten bir kural olup olmadığını gösterir işaret.

Kuralın birinci yapısal özelliği o kuralın bağlamına (context) gönderme yapar. Bağlam zaman, yer veya kuralın hitap ettiği kişi veya gruplara belirtir. Gottlieb bu ögeye *protasis* adını verir (Dar anlamda bu terim bir tümcenin koşul belirtir giriş kısmına verilen addır). İkinci öge Gottlieb tarafından *apodosis* olarak adlandırılır. Bu öge pek çok şeye işaret eder: Örneğin bir karar, bir seçim ya da kuralın hitap ettiği kişilerden istenen bir tavır veya beklenti. Bu ögenin işlevi alternatif seçim ve davranışları belirtmektir (Dar anlamda *apodosis* bir koşulu önermenin sonuç kısmına verilen addır). Üçüncü öge bir kuralın belirgin özelliğini yani bir «izin» mi? Bir «zorunluluk» mu bir «yasak» mı, vs. olduğunu söyler.

(28) Gidon Gottlieb, *The Logic of Choice* (New-York: 1968) s. 157.

(29) *Ibid.*, s. 39.

Kuralın bu yapısal özellikleri her zaman kolayca görülmez. John Searle, bunu göz önüne alarak her kuralın ilke olarak şu biçime indirgenebileceğini söyler: «X, B bağlamında Y olarak alınabilir»(30). Ben bu genel biçimin şu şekilde daha açık ifade edilebileceğini sanıyorum: «X'in B bağlamında Y olarak alınması (na) gerekir gerekmez) veya müsaade edilir (edilmez).» Bu anlattıklarımızı örneklerle açıklayalım. Önceki bir yazıda Davos zirvesini iletişim açısından incelerken birkaç kural belirtmiştir (31). Bu kurallardan birisi şuydu: «Taraflar görüşmelere başlamadan önce sahip oldukları önsel varsayımları, bu görüşmelerde ortaya çıkan ve geliştirilen argümanları değerlendirmekte ve yargulamada kullanmamalıdır» (32). Şimdi, bu kural ne zaman uygulanabilir? Yani «B» (Bağlam-Context) nedir? Her iki tarafın belli bir konuda işbirliği, uzlaşma, ortak tavır ve eylem oluşturma açık niyetiyle biraraya gelmesidir. Kuralı harekete geçiren şey «B»nin oluşmasıdır. Peki «B» oluşursa ne yapılması (yapılmaması) gerekir? Tarafların görüşmelerden önce sahip oldukları önsel varsayımları («X») bu görüşmelerde ortaya çıkabilecek ve geliştirilecek olan argümanları değerlendirme ve yargulamada («Y») kullanmamaları gerekir. Kural neyi başarıyor? Kural bu buyruğu ile (prescription) kurala uyma (ya da uymama) halinde tarafların nereye varacağını, ne elde edeceklerini işaret ediyor. Bu kurala uyulursa taraflar işbirliğine yönelik bir iletişim gerçekleştirebilir, belli konularda ortak tavır ve eylem oluşturabilirler.

John Searle kuralları kurucu (constitutive) ve düzenleyici (regulative) olarak ikiye ayırır. Düzenleyici kurallar «kuraldan önce ve ondan bağımsız olarak var olan davranışları düzenlerler»(33). Örneğin görgü kuralları bu kurallardan bağımsız olan kişiler arası iletişimi düzenler. Ama kurucu constitutive) kurallar sadece düzenlemekle kalmaz yeni davranış biçimleri de oluştururlar (34). Bu kurucu kurallar «bu tür oyun oynama imkanı yaratırlar». Örneğin futbol veya satranç kuralları gibi. Yukarıda belirttiğimi, karşılıklı işbirliğine yönelik iletişim kuralı da bu tür bir kural sayılabilir. Çünkü, hem bu tür bir iletişimde bulunma imkanını yaratır, ve hem de bu tür iletişimi düzenleyerek iletişimde, o iletişim süreci-

(30) J. Searle, *Speech Acts* (Cambridge: 1969), s. 35.

(31) A. Ergüden, not 1'de a.g.m., s. 77-79.

(32) *Ibid.*, s. 77.

(33) J. Searle, *Speech Acts*, s. 33.

(34) *Ibid.*

nin başlamasından önce var olmayan yepyeni bir (veya birçok) gerçekliğin doğmasını sağlar (35).

İletişim kurallarının belirttiğimiz iletişimi kurucu ve düzenleyici işlevleri yanında yorumlayıcı, değerlendirici, eleştirisel, düzeltici (corrective) işlevleri de vardır. Bütün bu işlevleriyle iletişimin genel ve özel kuralları NİTELİKSEL-KONSENSÜSE-BAĞLI-KURALLAR araştırmalarının konusunu oluşturur. Bu tür araştırmalar değişik aşama ve düzeyde değişik biçimlerde sürdürülebilir. En genel ve felsefi düzeyde, dil felsefesi, dilbilim ve bilim felsefesi üçlüsü çerçevesinde şu ve benzeri sorulara yanıt aranabilir: «Kural nedir?» «Kuralların a priori (analitik) ve ampirik ögeleri nelerdir?» «Kuralların insan davranışlarından çıkarımı ne demektir?» «Kurallarla davranışlar arasındaki ilişki biçimleri nelerdir?» Ayrıca yine bu genel düzeyde bütün bu soruları iletişim açısından tekrarlayıp sorabiliriz.

Daha değişik bir boyutta kuralların taksanomisiyle ilgili araştırmalar yapılabilir. Halihazır sınıflandırmalar (Searle, Habermas, vs.) incelenip bunlar karşılaştırılıp geliştirilebilir. Yine bütün bunları iletişim maçıısından yapabiliriz.

Daha somut düzeyde değişik biçimlerde kural araştırmaları yapılabilir. Örneğin tipik bir konsensüse yönelik iletişim sahası alınabilir (geçmiş uluslararası anlaşma metinleri, boşanma ile ilgili mahkeme kayıtları, vs.). Bu somut araştırma düzeyinde araştırma verileri çeşitli «diyaloglar» olabilir. Bu diyaloglar kural araştırmacısının bilimsel sonuçlara varmak için kullanması gereken temel ve vazgeçilmez araçlarıdır. Ancak bu sonuçlara varma niceliksel-yasaya bağlı araştırmalarda olduğu gibi neden-sonuç yasaları biçiminde «açıklama» yoluyla değil, tarafların niyetlerini, motiflerini anlamaya yönelik soru mantığı çerçevesinde yapılır. Burada amaç iletişim kurallarıyla belli dilsel davranış biçimleri, kuralla ilgili davranışlar, kural yaptırımları, kural değişimi, meta-kural süreçleri gibi kavramlar arasındaki bağları ortaya çıkarmaktır.

Özetlemek gerekirse bu yazı iletişimbilim araştırmalarının Hempel'in kapsayıcı yasa paradigması dışında sürdürülmesi savunulmuştur. Bu paradigma dışında iki nemli seçenek vardır: 1) Sistem yaklaşımı, 2) Kural yaklaşımı. Kural yaklaşımının pozitivist

paradigma ile kesinlikle uzlaşmaz olmasına karşın (bkz. yukarıda I. ve II. kısımlar) sistem yaklaşımıyla, çok sınırlı da olsa, benzerlikleri vardır (36). Ancak temelde bu üç paradigmanın iletişim olgusu açısından sorduğu sorular ve dolayısıyla aldığı yanıtlar birbirinden çok farklıdır ve bu nedenle de kullanımda onları birbirine karıştırmaktan ve «uzaklaştırmaktan» dikkatle kaçınmak gerekir.

(36) Bu konu bir başka yazıda ele alınacaktır.